

ПАНЯЦЦЕ ДЫСКУРСУ Ў СУЧАСНАЙ ЗАМЕЖНАЙ ЛІНГВІСТЫЦЫ

Структура дыскурсу мае на ўвазе наяўнасць дзвюх істотна супрацьпастаўленых роляў – моўцы і адрасата, таму сам працэс моўных зносін можа разглядацца ў гэтых дзвюх перспектывах. Мадэляванне працэсаў генеравання (сінтэзу) дыскурсу – не тое ж, што і мадэляванне працэсаў разумення (аналізу) дыскурсу. У навуцы аб дыскурсе вылучаюцца дзве групы работ – тыя, што даследуюць структуру дыскурсу (напрыклад, выбар лексічных сродкаў у працэсе намінацыі некаторых аб’ектаў), і тыя, што даследуюць разуменне дыскурсу адрасатам (напрыклад, пытанне аб тым, як слухач разумее рэдукаваныя лексічныя сродкі тыпу займенніка *ён* і суадносіць іх з тымі або іншымі аб’ектамі). Акрамя таго, ёсць яшчэ трэцяя перспектыва – аналіз моўных зносін з пазіцыі самога тэксту, які ўзнікае ў працэсе дыскурсу (напрыклад, займеннікі ў тэксце можна разглядаць безадносна да працэсаў іх выкарыстання моўцам і разумення адрасатам – як структурныя сутнасці, што знаходзяцца ў пэўных адносінах з іншымі элементамі тэксту).

Міждысцыплінарны кірунак, які вывучае дыскурс, а таксама адпаведны раздзел лінгвістыкі маюць аднолькавую назву – дыскурс[іў]ны аналіз (*discourse analysis*) або дыскурс[іў]ныя даследаванні (*discourse studies*). Нягледзячы на тое, што моўнае ўзаемадзеянне на працягу некалькіх стагоддзяў было прадметам такіх дысцыплін, як рыторыка і прамоўніцкае майстэрства, а затым – стылістыкі і літаратуразнаўства, дыкурсіўны аналіз склаўся як асобны навуковы напрамак толькі ў апошнія дзесяцігоддзі. Адбылося гэта на фоне тэндэнцыі, якая панавала ў лінгвістыцы на працягу большай часткі XX ст., – барацьбы за “ачышчэнне” навукі аб мове ад вывучэння маўлення. Ф. дэ Сасюр лічыў, што сапраўдным аб’ектам лінгвістыкі з’яўляецца моўная сістэма, Н.Хомскі заклікаў лінгвістаў вывучаць моўную “кампетэнцыю” і абстрагавацца ад пытанняў выкарыстання мовы. У апошнія гады пазнаваўчыя ўстаноўкі ў навуцы аб мове пачалі істотна змяняцца: пераважае меркаванне, згодна з якім ніякія моўныя з’явы нельга адэкватна зразумець і апісаць без уліку іх дыкурсіўных аспектаў. Таму дыкурсіўны аналіз робіцца адным з цэнтральных раздзелаў лінгвістыкі.

Дыскурс, как і іншыя моўныя сутнасці (марфемы, словы, сказы) будуюцца згодна з пэўнымі правіламі, характэрнымі для адпаведнай мовы. Факт існавання моўных правіл і абмежаванняў часта дэманструецца пры дапамозе негатыўнага матэрыялу – эксперыментальных моўных утварэнняў, у якіх правілы або абмежаванні парушаюцца.

Сярод папярэднікаў дыкурсіўнага аналізу як асобнай навуковай дысцыпліны варта прыгадаць прынамсі дзве даследчыцкія традыцыі. Па-першае, гэта традыцыя этналінгвістычных даследаванняў, арыентаваных на запіс і аналіз вусных тэкстаў; сярод найбольш вядомых прадстаўнікоў гэтай

традыцыі – школа амерыканскай этналінгвістыкі, заснаваная Францам Боасам. Па-другое, гэта чэшская лінгвістычная школа, створаная Вілемам Матэзіусам, якая абудзіла цікавасць да такіх паняццяў, як тэма і камунікацыйная арганізацыя тэксту.

Тэрмін *discourse analysis* упершыню быў выкарыстаны ў 1952 годзе Зелігам Харысам. Аднак афармленне дыскурсіўнага аналізу як дысцыпліны адбылося ў 1970-я гг. У гэты час былі апублікаваны канцэптуальныя працы еўрапейскай школы лінгвістыкі тэксту (Т. ван Дэйк, В. Дрэслер, Я. Петэфі і інш.) і грунтоўныя амерыканскія даследаванні, якія спалучылі дыскурсіўныя штудыі з больш традыцыйнай лінгвістычнай тэматыкай (У. Лабаў, Дж. Граймс, Р. Лангейкр, Т. Гівэн, У. Чэйф). У 1980-1990-я гг. з’явіліся абагульняльныя працы, даведнікі і вучэбныя дапаможнікі – такія, як *Дыскурсіўны аналіз* (Дж. Браўн, Дж. Юл, 1983), *Структуры сацыяльнага дзеяння: Даследаванні па аналізу побытавага дыялога* (рэдактары – Дж. Аتكінсан і Дж. Херытыдж, 1984), чатырохтомны *Даведнік па дыскурсіўнаму аналізу* (пад рэдакцыяй Т. ван Дэйка, 1985), *Апісанне дыскурсу* (пад рэдакцыяй С. Томпсан і У. Ман, 1992), *Транскрыпцыя дыскурсу* (Дж. Дзюбуа і інш., 1993), *Дыскурсіўныя даследаванні* (Я. Рэнкема, 1993), *Падыходы да дыскурсу* (Д. Шыфрэйн, 1994), *Дыскурс, свядомасць і час* (У. Чэйф, 1994), двухтомная калектыўная манаграфія *Дыскурсіўныя даследаванні: Міждысцыплінарныя ўводзіны* (пад рэдакцыяй Т. ван Дэйка, 1997).

Дыскурс – аб’ект міждысцыплінарнага вывучэння. Акрамя тэарэтычнай лінгвістыкі, з даследаваннем дыскурсу звязаны такія навукі і даследчыцкія кірункі, як камп’ютэрная лінгвістыка і штучны інтэлект, псіхалогія, філасофія і логіка, сацыялогія, паліталогія, антрапалогія і этналогія, літаратуразнаўства і семіётыка, гістарыяграфія, тэалогія, юрыспрудэнцыя, педагогіка, тэорыя і практыка перакладу, камунікацыйныя даследаванні. Кожная з названых дысцыплін аналізуе дыскурс па-свойму, аднак некаторыя з іх істотна паўплывалі на лінгвістычны дыскурсіўны аналіз.

Пры вывучэнні дыскурсу, як і кожнага натуральнага феномена, узнікае пытанне аб класіфікацыі: якія тыпы і варыянты дыскурсу існуюць. Найбольш істотнае размежаванне ў гэтай галіне – супрацьпастаўленне вуснага і пісьмовага дыскурсу. Такое размежаванне звязана з каналам перадачы інфармацыі: пры вусным дыскурсе канал – акустычны, пры пісьмовым – візуальны. Часам размежаванне паміж вуснай і пісьмовай формамі выкарыстання мовы карэлюе з адрозненнямі паміж дыкурсам і тэкстам, аднак такое змяшэнне дзвюх розных сутнасцей лічыцца беспадстаўным.

Нягледзячы на тое, што доўгі час пісьмовая мова лічылася больш “прэстыжнай”, чым вусная, мы ўсведамляем, што вусны дыскурс – гэта зыходная, фундаментальная форма існавання мовы, а пісьмовы дыскурс з’яўляецца вытворным ад вуснага. Пасля таго як лінгвісты ў XIX ст. прызналі прыярытэт вуснай мовы, яшчэ доўгі час не лічылася істотнай тая акалічнасць,

што пісьмовая мова і транскрыпцыя вуснай мовы – не адно і тое ж. Лінгвісты першай паловы XX ст. лічылі, што вывучаюць вусную мову (у яе пісьмова зафіксаваным выглядзе), але насамрэч аналізавалі толькі пісьмовую яе форму. Рэальнае супастаўленне вуснага і пісьмовага дыскурсу як альтэрнатыўных форм існавання мовы пачалося толькі ў 1970-я гг.

Адрозненні ў канале перадачы інфармацыі маюць прыныпова важныя наступствы для працэсаў вуснага і пісьмовага дыскурсу (гэтыя наступствы даследаваліся У. Чэйфам). Па-першае, у вусным дыскурсе генераванне і разуменне адбываюцца адначасова, а ў пісьмовым – не. Пры гэтым тэмп пісьма больш чым у 10 разоў ніжэйшы за тэмп вуснага маўлення, а хуткасць чытання ў 2-3 разы вышэй за тэмп вуснага маўлення. Таму ў вусным дыскурсе назіраецца з’ява фрагментацыі: маўленне генеруецца штуршкамі, квантамі – так званымі інтанацыйнымі адзінкамі, якія аддзяляюцца адна ад другой паўзамі, маюць адносна завершаны інтанацыйны контур і звычайна супадаць з простымі прэдыкацыямі, або клаўзамі (clause). У пісьмовым дыскурсе адбываецца інтэграцыя прэдыкацый у складаныя сказы і іншыя сінтаксічныя канструкцыі. Другое прыныповае адрозненне, звязанае з розніцай у канале перадачы інфармацыі, – наяўнасць кантакту паміж моўцам і адрасатам у часе і прасторы: у пісьмовым дыскурсе такога кантакту пераважна няма (таму людзі і выкарыстоўваюць пісьмо). У выніку ў вусным дыскурсе назіраецца ўключэнне моўцы і адрасата ў сітуацыю, што адбываецца ў выкарыстанні займеннікаў першай і другой асобы, указанняў на мысленчыя працэсы і эмоцыі моўцы і адрасата, выкарыстанне жэстаў і іншых невербальных сродкаў і г.д. У пісьмовым дыскурсе, наадварот, адбываецца адхіленне моўцы і адрасата ад прыведзенай у дыскурсе інфармацыі, што можа выражацца ў больш частым выкарыстанні пасіўных канструкцый. Напрыклад, пры апісанні навуковага эксперыменту аўтар артыкула напіша фразу *Гэта з’ява назіралася тры разы*, а пры вусным апісанні таго ж эксперыменту можа сказаць *Я назіраў гэту з’яву тры разы*.

Нескалькі тысячагоддзяў таму пісьмовая форма мовы ўзнікла як спосаб пераадолення дыстанцыі (як прасторавай, так і часавай) паміж моўцам і слухачом. Такое пераадоленне зрабілася рэальным толькі пры дапамозе адмысловага тэхналагічнага (фізічнага) носьбіта інфармацыі: глінянай дошчачкі, папіруса, бяросты і г.д. Далейшае развіццё тэхналогіі прывяло да з’яўлення больш складанага рэпертуара форм мовы і дыскурсу – такіх, як друкаваны дыкурс, тэлефонная размова, радыёперадача, камунікацыя пры дапамозе мабільнага тэлефона, перапіска па электроннай пошце. Усе гэтыя варыянты дыскурсу вылучаюцца на падставе тыпу носьбіта інфармацыі і маюць свае адметнасці. Камунікацыя па электроннай пошце – феномен, які ўзнік 10-15 гадоў таму і атрымаў за гэты час вялікую папулярнасць – з’яўляецца чымсьці сярэднім паміж вусным і пісьмовым дыкурсам. Як і пісьмовы, электронны дыкурс выкарыстоўвае графічны спосаб фіксацыі інфармацыі, але, як і вусны, ён характарызуецца вокамгненнасцю і

нефармальнасцю. Яшчэ больш чысты прыклад спалучэння асаблівасцей вуснага і пісьмовага дыскурсу – камунікацыя ў рэжыме Chat (або Talk), пры якой дзве асобы “размаўляюць” праз камп’ютэрную сетку: на адной палове экрана ўдзельнік дыялога піша свой тэкст, а на другой палове можа бачыць палігарны тэкст свайго суразмоўцы. Даследаванне асаблівасцей электроннай камунікацыі з’яўляецца адным з актуальных кірункаў сучаснага дыскурсіўнага аналізу.

Акрамя двух фундаментальных варыянтаў дыскурсу – вуснага і пісьмовага – варта назваць яшчэ адзін: мысленчы. Чалавек можа карыстацца мовай, не пакідаючы пры гэтым ні акустычных, ні графічных адбіткаў моўнай дзейнасці. У гэтым выпадку мова таксама выкарыстоўваецца камунікацыйна, але адна і тая ж асоба з’яўляецца і моўцам, і адрасатам. З прычыны адсутнасці праяў, якія можна лёгка зафіксаваць, мысленчы дыкурс даследаваны значна менш за вусны і пісьмовы. Адно з найбольш вядомых даследаванняў мысленчага дыскурсу, або, у традыцыйнай тэрміналогіі, унутранага маўлення належыць Л.С. Выгоцкаму.

Прыватныя адрозненні паміж варыянтамі дыскурсу апісваюцца пры дапамозе паняцця ‘жанр’, якое першапачаткова выкарыстоўвалася ў літаратуразнаўстве для размежавання такіх відаў літаратурных твораў, як, напрыклад, навела, эсэ, апавесць, раман і г.д. М.М. Бахцін і некаторыя іншыя даследчыкі прапанавалі больш шырокае разуменне тэрміна ‘жанр’, якое пашырылася не толькі на літаратурныя, але і на іншыя маўленчыя творы. Сёння паняцце ‘жанр’ даволі часта выкарыстоўваецца ў дыскурсіўным аналізе. Вычарпальнай класіфікацыі жанраў не існуе, але традыцыйна карыстаюцца наступнай: побытавы дыялог (гутарка), апавяданне (наратыў), інструкцыя, інтэрв’ю, рэпартаж, даклад, публічная прамова, пропаведзь, верш, раман. Жанры маюць некаторыя даволі ўстойлівыя характарыстыкі. Напрыклад, апавяданне, па-першае, павінна мець стандартную кампазіцыю (завязка, кульмінацыя, развязка) і, па-другое, валодаць пэўнымі моўнымі асаблівасцямі: апавяданне мае каркас з упарадкаваных у часе падзей, якія апісваюцца аднатыпнымі граматычнымі формамі (напрыклад, дзеясловамі ў прошлым часе) і паміж якімі ёсць элементы сувязі (напрыклад, злучнікі *потым, затым*). Праблемы моўнай спецыфікі жанраў распрацаваны яшчэ не зусім поўна. У даследаваннях амерыканскага лінгвіста Дж. Байбера было прадэманстравана, што для многіх жанраў вылучыць устойлівыя фармальныя характарыстыкі даволі цяжка. Байбер прапанаваў разглядаць жанры як культурныя канцэпты, пазбаўленыя ўстойлівых моўных характарыстык, і дадаткова вылучаць тыпы дыскурсу на падставе эмпірычна зафіксаваных і колькасна вымяральных параметраў – такіх, як выкарыстанне форм прошлага часу, дзеепрыметнікаў, асабовых займеннікаў і г.д.

Цэнтральнае кола пытанняў, якія даследуюцца ў дыскурсіўным аналізе, – пытанні структуры дыскурсу. Варта адрозніваць два ўзроўні структуры – *макрасструктуру*, або глабальную структуру, і *мікрасструктуру*, або

лакальную структуру. Макраструктура дыскурсу – гэта члянненне на вялікія складнікі: эпізоды ў апавяданні, абзацы ў газетным артыкуле, групы рэплік у вусных дыялогах і г.д. Паміж вялікімі фрагментамі дыскурсу заўважаюцца межы, якія акрэсліваюцца даволі працяглымі паўзамі (у вусным дыскурсе), графічным выдзяленнем (у пісьмовым дыскурсе), спецыяльнымі лексічнымі сродкамі (службовымі словамі або словазлучэннямі *а, так, нарэшце, што да...* і інш.). Унутры вялікіх фрагментаў дыскурсу назіраецца адзінства – тэматычнае, рэферэнцыйнае (адзінства ўдзельнікаў падзеі), адзінства падзей, часу, прасторы і г.д.

Спецыфічнае разуменне тэрміна ‘макраструктура’ пададзена ў працах вядомага нідэрландскага даследчыка дыскурсу (і выдатнага арганізатара лінгвістыкі тэксту і затым дыскурсіўнага аналізу як навуковых дысцыплін) Т. ван Дэйка. Паводле яго канцэпцыі, макраструктура – гэта абагульненае апісанне асноўнага зместу дыскурсу, якое адрасат стварае ў працэсе разумення. Макраструктура – паслядоўнасць макрапрапазіцый, г.зн. прапазіцый, выведзеных з зыходнага дыскурсу па пэўных правілах (так званых *макраправілах*). Да такіх правіл належаць правілы скарачэння (неістотнай інфармацыі), абагульнення (дзвюх і больш аднатыпных прапазіцый) і пабудовы (камбінацыі некалькіх прапазіцый у адну). Макраструктура будзецца такім чынам, каб складала паўнаватасны тэкст. Макраправілы прымяняюцца рэкурсіўна (некалькі разоў), таму можна стварыць некалькі ўзроўняў макраструктуры паводле ступені абагульнення. Фактычна макраструктура ў іншых тэрмінах называецца рэфератам або рэзюме. Пры паслядоўным прымяненні макраправіл тэарэтычна можна пабудаваць фармальны пераход ад зыходнага вялікага тэксту да рэферата, якія складаецца з некалькіх сказаў. Макраструктуры адпавядаюць структурам доўгачасовай памяці – яны спалучаюць інфармацыю, якая даволі доўга можа ўтрымлівацца ў памяці людзей, якія пачулі або прачыталі пэўны дыкурс. Пабудова макраструктур слухачамі або моўцамі – гэта адзін з варыянтаў так званых стратэгий разумення дыскурсу. Паняцце стратэгіі прыйшло на змену ідэі трывалых правіл і алгарытмаў і з’яўляецца фундаментальным у канцэпцыі ван Дэйка. Стратэгія – спосаб дасягнення мэты, які з’яўляецца даволі гнуткім, каб можна было скамбінаваць некалькі стратэгий адначасова.

Акрамя ‘макраструктуры’ ван Дэйк вылучае таксама паняцце ‘суперструктуры’ – стандартнай схемы, паводле якой будуюцца асобныя дыкурсы. У адрозненне ад макраструктуры, суперструктура звязана не са зместам канкрэтнага дыскурсу, а з яго жанрам. Так, нарматыўны дыкурс, паводле У. Лабава, стандартна будзецца па наступнай схеме: сціслы змест – арыентацыя – ускладненне – ацэнка – вырашэнне. Такія структуры часам называюць нарматыўнымі схемамі. Іншыя жанры дыскурсу таксама маюць характэрныя суперструктуры, якія даследаваны менш.

Навуковыя публікацыі ван Дэйка зрабілі тэрмін ‘макраструктура’ вельмі папулярным – але, парадаксальным чынам, хутчэй за ўсё ў тым значэнні, для

якога ён сам прапанаваў тэрмін ‘суперструктура’; апошні ж не атрымаў шырокага прызнання.

Яшчэ адзін важны аспект глабальнай структуры дыскурсу быў адзначаны амерыканскім псіхолагам Ф. Бартлетам у кнізе *Памяць (Remembering, 1932 г.)*. Бартлет заўважыў, што пры вербалізацыі папярэдняга вопыту людзі рэгулярна карыстаюцца стэрэатыпнымі ўяўленнямі аб рэчаіснасці. Такія стэрэатыпныя фонавыя веды Бартлет называў схемамі. Напрыклад, схема кватэры ўключае веды пра дзверы, вокны, столь, кухню, дзіцячы пакой і г.д. Схема падарожжа можа змяшчаць такія кампаненты, як прыбыццё на вакзал, набыццё білета на цягнік і інш.

Наяўнасць схематычных уяўленняў, прынятых у моўнай супольнасці, істотным чынам уплывае на форму дыскурсу. Гэта з’ява была зноў “вынайджена” ў 1970-я гг., калі з’явілася некалькі альтэрнатыўных, але вельмі семантычна блізкіх тэрмінаў. Так, амерыканскія спецыялісты ў галіне штучнага інтэлекту прапанавалі тэрміны ‘фрэйм’ (М. Мінскі) і ‘скрыпт’ (Р. Шэнк і Р. Абельсан). ‘Фрэйм’ у большай ступені мае дачыненне да статычных структур (накшталт мадэлі кватэры), а ‘скрыпт’ – да дынамічных (накшталт падарожжа або наведвання тэатра), хоць сам Мінскі прапанаваў выкарыстоўваць тэрмін ‘фрэйм’ і для дынамічных стэрэатыпных структур. Англіійскія псіхолагі А. Сэнфард і С. Гарад карысталіся паняццем ‘сцэнарыі’ (scenario), сэнсава вельмі блізкім да тэрміна ‘скрыпт’. Вельмі часта ніякіх адрозненняў паміж паняццямі ‘скрыпт’ і ‘сцэнарыі’ не заўважаецца; пры гэтым перавага аддаецца звычайна другому з названых тэрмінаў.

Варта адзначыць, што яшчэ да Мінскага тэрмін ‘фрэйм’, а таксама вытворныя тэрміны ‘фрэймінг’ і ‘рэфрэймінг’ выкарыстоўваліся Э. Гофманам і яго паслядоўнікамі ў сацыялогіі і сацыяльнай псіхалогіі для абазначэння розных спосабаў бачання грамадскіх праблем (напрыклад, ядзерная энергетыка можа падводзіцца пад фрэймы *прагрэс, вар’яцкая тэхналогія, экалагічная катастрофа* і інш.), а таксама сродкаў, якія выкарыстоўваюцца для падтрымкі той або іншай грамадскай пазіцыі. Спецыфічную ролю тэрміны ‘фрэйм’ і ‘рэфрэймінг’ адыгрываюць таксама ў прыкладной камунікацыйна-псіхалагічнай методыцы, якую прынята называць нейра-лінгвістычным праграмаваннем.

У супрацьвагу макраструктуры, мікраструктура дыскурсу – гэта чляненне дыскурсу на мінімальныя складнікі, якія адносяцца да дыскурсіўнага ўзроўню. У большасці сучасных падыходаў такімі мінімальнымі адзінкамі лічацца прэдыкацыі, або клаўзы. У вусным дыскурсе гэта ідэя пацвярджаецца блізкасцю большасці інтанацыйных адзінак да клаўз. Дыскурс, такім чынам, з’яўляецца ланцужком клаўз. Пры правядзенні псіхалінгвістычных эксперыментаў па ўзнаўленню атрыманай вербальнай інфармацыі звычайна прыходзяць да высновы, што размеркаванне інфармацыі па клаўзах застаецца адносна нязменным, але аб’яднанне клаўз у складаныя сказы – працэс

надзвычай зменлівы. Таму паняцце сказа з’яўляецца для структуры дыскурсу менш значным, чым паняцце клаўзы.

У тэорыі рытарычнай структуры (ТРС), створанай у 1980-я гг. У. Манам і С. Томпсан, быў прапанаваны комплексны падыход да апісання макра- і мікраструктуры дыскурсу. ТРС грунтуецца на тэзісе аб тым, што любая адзінка дыскурсу звязана прынамсі з адной іншай адзінкай дадзенага дыскурсу шляхам пэўнай асэнсаванай сувязі. Такія сувязі называюцца рытарычнымі адносінамі. Тэрмін ‘рытарычныя’ не мае прынцыповага значэння, а толькі ўказвае на то, што кожная адзінка дыскурсу існуе не сама па себе, а далучаецца моўцам да іншых адзінак для дасягнення пэўнай мэты. Адзінкі дыскурсу, якія ўступаюць у рытарычныя адносіны, могуць быць самага рознага аб’ёму – ад максімальных (непасрэдных складнікі цэлага дыскурсу) да мінімальнага (асобныя клаўзы). Дыкурс мае іерархічную будову, і для ўсіх узроўняў іерархіі выкарыстоўваюцца адны і тыя ж рытарычныя адносіны. Да рытарычных адносін (усяго іх каля 20) адносяцца такія, як паслядоўнасць, прычына, умова, кан’юнкцыя, развіццё, фон, мэта, альтэрнатыва і інш. Дыкурсійная адзінка, якая ўступае ў рытарычныя адносіны, можа адыгрываць ролю ядра або сатэліта. Большасць адносін з’яўляецца асіметрычнымі і бінарнымі (маюць і ядро, і сатэліт). Напрыклад, у пары клаўз *Іван прагнуўся рана, каб не спазніцца на сустрэчу* маюцца рытарычныя адносіны мэты; пры гэтым першая частка – галоўная і з’яўляецца ядром, а другая – залежная, сатэліт. Іншыя адносіны, сіметрычныя і не абавязкова бінарныя, спалучаюць два ядра. Такімі з’яўляюцца, напрыклад, адносіны кан’юнкцыі: *Нягледзячы на ўсе намаганні, вырашыць праблему не атрымалася*. Два тыпы рытарычных адносін падобныя да супрацьпастаўлення паміж злучэннем і падпарадкаваннем, а спіс рытарычных адносін тыпу “ядро – сатэліт” падобны да традыцыйнага пераліку тыпаў акалічнасных даданага сказаў. Фактычна ТРС пашырае тыпалогію семантыка-сіntaxічных адносін паміж клаўзамі на адносіны ў дыскурсе. Для ТРС застаецца неістотным, якім чынам выражаюцца пэўныя адносіны і ці спалучаюць яны незалежныя сказы або групы сказаў. У ТРС пануе фармалізм, які дазваляе разглядаць дыкурс як сеткі дыкурсійных адзінак і рытарычных адносін. Аўтары ТРС спецыяльна падкрэсліваюць магчымасць альтэрнатыўных трактовак аднаго і таго ж тэксту. Іншымі словамі, для аднаго і таго ж тэксту можна пабудаваць некалькі графаў (схем у выглядзе пунктаў-вузлоў, звязаных дугамі-адносінамі) рытарычнай структуры, і гэта не разглядаецца як дэфект падобнага падыходу. Сапраўды, спробы прымянення ТРС да аналізу рэальных тэкстаў дэманструюць мноства канцэпцый, якія, аднак, застаюцца даволі абмежаванымі. Да таго ж прынцыповая магчымасць розных трактовак не супярэчыць рэальным працэсам выкарыстання мовы, а, наадварот, імкнецца адпавядаць ім.

Можна прывесці некалькі абгрунтаванняў таго, што ТРС у значнай ступені мадэлюе рэальнасць і з’яўляецца важным крокам у разуменні таго, як

дыкурс будуюцца “насамрэч”. Па-першае, самі аўтары ТРС прыводзяць працэдуру пабудовы рэзюме (рэферата, сціслага варыянта) тэксту на падставе графа рытарычнай структуры. Згодна з пэўнымі правіламі многія сатэліты ў рытарычных парах могуць апускацца, але выніковы тэкст застаецца звязным і цалкам зразумелым у дачыненні да зыходнага тэксту. Па-другое, у працах Б. Фокс аб анафары ў англійскім дыкурсе было прадэманстравана, што выбар рэферэнцыйных сродкаў (займеннік / поўная іменная група) залежыць ад рытарычнай структуры.

Акрамя тэорыі У. Мана і С. Томпсан, існуе яшчэ некалькі мадэлей дыкурсіўных рытарычных адносін, у прыватнасці канцэпцыі Дж. Граймса, Б. Мейер, Р. Райкмана і інш. Падобныя даследаванні (часам у іншай тэрміналогіі) праводзіліся і расійскімі лінгвістамі, напрыклад С.А. Шувалавай.

Пытанні структуры дыкурсу з іншых пазіцый лёгка трансфармуюцца ў пытанні аб яго звязнасці. Калі пэўны дыкурс *D* складаецца з фрагментаў *a*, *b*, *c*..., то нешта павінна забяспечваць сувязь паміж гэтымі фрагментамі і, такім чынам, ствараць адзінства дыкурсу. Аналагічна глабальнай і лакальнай структуры варта адрозніваць глабальную і лакальную звязнасць. Глабальная звязнасць дыкурсу забяспечваецца адзінствам тэмы (часам выкарыстоўваецца таксама тэрмін ‘топік’) дыкурсу. У адрозненне ад тэмы прэдыкацыі, якая пераважна супастаўляецца з некаторай іменнай групай або абазначаным ёю прадметам (рэферэнтам), тэма дыкурсу звычайна разумеецца або як прапазіцыя (паняццёвы вобраз), або як пэўны кангламерат інфармацыі. Тэма звычайна акрэсліваецца як тое, пра што гаворыцца ў дыкурсе. Лакальная звязнасць дыкурсу – адносіны паміж мінімальнымі дыкурсіўнымі адзінкамі і іх часткамі. Амерыканскі лінгвіст Т. Гівэн вылучае чатыры тыпы лакальнай звязнасці (асабліва выразна ўласцівых для наратыўнага дыкурсу): рэферэнцыйную (тоеснасць удзельнікаў), прасторавую, часавую і звязнасць падзей. Апошняя, фактычна, і з’яўляецца прадметам даследавання ў ТРС. Тэорыя Гівэна прапануе адзіны падыход і да лакальнай, і да глабальнай звязнасці.

Акрамя пытанняў структуры дыкурсу, іншае асноўнае кола праблем, якія даследуюцца ў дыкурсіўным аналізе, – гэта ўплыў дыкурсіўных фактараў на больш дробныя моўныя складнікі – граматычныя, лексічныя і фанетычныя. Напрыклад, парадак слоў у клаўзе сучаснай беларускай мовы з’яўляецца граматычным фактам, які не можа быць растлумачаны па-за межамі дыкурсіўных з’яў. Парадак слоў “адчувае” ўплыў характарыстык камунікацыйнай арганізацыі выказвання, якія звычайна апісваюцца пры дапамозе паняццяў тэмы і рэмы. Згодна з канцэпцыяй чэшскіх лінгвістаў, тэматычныя элементы змяшчаюцца ў сказе раней за рэматычныя. Падставы для сумнення ва ўніверсальнасці гэтай тэндэнцыі ўзніклі пасля публікацый Р. Томліна і Р. Роўдса, якія заўважылі абсалютна супрацьлеглую з’яву: тэматычная інфармацыя можа змяшчацца пазней за нетэматычную. Сёння

ёсць даволі шмат доказаў таго, што прынцып “рэматычная інфармацыя ідзе спачатку” (з варыяцыямі: новае (няпэўнае, істотнае, тэрміновае) пачынае сказ (тэкст)) вельмі пашыраны ў сусветных мовах. М. Мітун адзначыла, што прынцып “спачатку ідзе рэма” падтрымліваецца інтанацыйнымі фактарамі, паколькі і рэма, і пачатак вылучаюцца інтанацыйна. Некаторыя лінгвісты спрабуюць растлумачыць названыя прынцыпы парадку слоў з кагнітыўных пазіцый, аднак застаецца не зусім зразумелым, чаму ў адных выпадках пераважае адзін цалкам абгрунтаваны прынцып, а ў іншых – другі, не менш падмацаваны лінгвістычнымі фактамі.

Прыклад лексічнай з’явы, якую можна растлумачыць дыскурсіўнымі фактарамі, – гэта рэферэнцыйны выбар, г.зн. выбар наймення асобы або аб’екта ў дыскурсе: такое найменне можна зрабіць пры дапамозе поўнай іменнай групы (уласнага імя, напрыклад *Купала*, або дэскрыпцыі, напрыклад *паэт*), займенніка (напрыклад, *ён*) або нават пры дапамозе нулявой формы (*Купала лічыў, што ∅ [=Купала] можа абудзіць народ*; закам «∅» пазначана нулявая форма). Такі выбар можна растлумачыць толькі ўплывам дыскурсіўных фактараў – такіх, як дыстанцыя да папярэдняй намінацыі пэўнага ўдзельніка, роля гэтай намінацыі ў сваёй клаўзе, роля ўдзельніка ў дыскурсе ў цэлым і г.д. У кагнітыўна-лінгвістычнай літаратуры выказваецца гіпотэза, што падобныя фактары аб’ядноўваюцца ў інтэгральную характарыстыку рэферэнта ў пэўны момант дыскурсу, які можна апісаць як ступень актывацыі рэферэнта ў памяці моўцы. Пры нізкай актывацыі выкарыстоўваецца поўная рэферэнцыя, пры высокай – рэдукаваная (займеннік або нуль).

Другі важны прыклад лексічных сродкаў, якія вызначаюцца дыскурсіўным кантэкстам, – гэта выкарыстанне так званых дыскурсіўных маркераў, г.зн. спецыяльных слоў, што ўказваюць на структуру дыскурсу, ментальныя працэсы моўцы (словы *вось, ну, так*), кантроль над ментальнымі працэсамі адрасата (словы *разумееце, бачыце, заўважце*) і інш. Даследаванне дыскурсіўных маркераў з’яўляецца адным з актуальных і папулярных кірункаў дыскурсіўнага аналізу і лексікаграфіі.

Без уліку дыскурсіўных фактараў нельга растлумачыць многія фанетычныя з’явы – моцная / слабая акцэнтацыя слоў, выкарыстанне інтанацыйных контураў, паўзацыя і іншыя віды дыскурсіўнай прасодыі. Прасодыя англійскай мовы апісана ў працах А. Кратэндэн, Дж. П’ерхамберт і інш. Даследаванні па дыскурсіўнай прасодыі рускай мовы праводзяцца С. Кадзасавым, які вылучае наступныя яе ўзроўні: пазіцыя лагічнага націску, напрамак тону, інтэрвал тону, артыкуляцыйная поза, інтэгральнае вылучэнне, працягласць фразы, маркіраваная фанакцыя. Кожны ўзровень прасодыі, паводле С. Кадзасава, перадае пэўны тып дыскурсіўнай семантыкі. Так, пазіцыя лагічнага націску залежыць ад катэгорыі вядомай / новай інфармацыі; узыходны тон – паказчык чакання працягу, фіксацыя незавершанасці і г.д.

Дыскурсіўны аналіз, як маладая навуковая дысцыпліна, з'яўляецца вельмі неаднастайным, і ніякага адзінага падыходу, прымальнага ўсімі спецыялістамі па дыскурсу, у ім не існуе. Аднак можна вылучыць найбольш папулярныя на сёння падыходы.

На першым месцы варта назваць кірунак, вядомы як аналіз побытавага дыялога. Іншыя вядучыя адгалінаванні дыскурсіўнага аналізу пераважна групуюцца вакол даследаванняў асобных лінгвістаў і іх непасрэдных паслядоўнікаў. Прыгадаем такія школы, як даследаванне інфармацыйнай плыні (information flow) У. Чэйфа, даследаванні сувязей паміж граматыкай і міжасабовым узаемадзеяннем у дыялога (С. Томпсан, Б. Фокс, С. Форд), кагнітыўную тэорыю сувязі дыскурсу і граматыкі Т. Гівэна, эксперыментальныя дыскурсіўныя даследаванні Р. Томліна, “граматыку дыскурсу” Р. Лангейкра, “сістэмна-функцыянальную граматыку” М. Хэлідэя, даследаванне стратэгіі разумення Т. ван Дэйка і У. Кінча, агульную мадэль структуры дыскурсу Л. Палані, сацыялінгвістычныя падыходы У. Лабава і Дж. Гамперса, псіхалінгвістычную “мадэль пабудовы структур” М. Гернсбакер, дыскурсіўныя штудыі Дж. Граймса і Дж. Хайндса. Зразумела, што названы пералік не вычарпальны – дыскурсіўны аналіз з'яўляецца кангламератам рознакіраваных (хоць і не антаганістычных) навуковых напрамкаў. Ахарактарызуем толькі некаторыя з пералічаных падыходаў да даследавання дыскурсу

Аналіз побытавага дыялога. Гэты напрамак (які часам называюць аналізам размовы або канверсацыйным аналізам, англ. conversation analysis) быў заснаваны ў пачатку 1970-х гг. групай амерыканскіх сацыёлагаў на базе так званай “этнаметадалогіі”. Этнаметадалогія – навука, якая ўзнікла ў 1960-х гг. у амерыканскай сацыялогіі пад лозунгамі адмаўлення ад празмернага тэарэтызавання і апрыёрных схем і схільнасці да эмпірычнага матэрыялу. Згодна з пастаўленымі мэтамі этнаметадалогіі, аналітыку пры аналізе матэрыялу варта імітаваць працэдуры, якія выконваюцца “звычайнымі” прадстаўнікамі культурна-этнічнай групы, спрабуючы зразумець працэдуры сацыяльнага ўзаемадзеяння з пазіцыяй такога “звычайнага чалавека”. Аналіз побытавага дыялога – накладанне гэтых агульных прынцыпаў этнаметадалогіі на моўнае ўзаемадзеянне. Адною з ключавых прац, якія заснавалі аналіз побытавага дыялога як выразна акрэслены напрамак, з'яўляецца артыкул Дж. Сакса, Э. Шэглафа і Г. Джэферсан *Звычайная сістэматыка чаргавання рэплік у размове* (1974). Аналіз побытавага дыялога, які першапачаткова быў распрацаваны сацыёлагамі, набыў папулярнасць у лінгвістаў.

У працах па аналізу побытавага дыялога надавалася ўвага многім пытанням, якія мала даследаваліся мовазнаўцамі. Перадусім, гэта – правілы чаргавання рэплік у дыялогах, або правілы пераходу “права на размову” ад аднаго чалавека да другога. Згодна з такімі правіламі, якія пераважна зводзяцца да пытання аб тым, ці “прызначае” першы моўца наступных,

можна вылучыць некалькі тыпаў паўз у дыялогах, такіх, як затрымка, паўза пры змене тэмы, нежаданне працягваць размову.

Другая з’ява, якой надавалася значная ўвага, – сумежныя пары (adjacency pairs), г.зн. тыповыя паслядоўнасці рэплік, напрыклад пытанне – адказ, прывітанне – прывітанне, запрашэнне – згода і г.д. Унутры сумежнай пары можа знаходзіцца іншая сумежная пара, як у наступным дыялога: Пытанне 1: *Скажыце, калі ласка, дзе тут пошта?* – [Пытанне 2: *Бачыце кіёск?* – Адказ 2: *Так.*] – Адказ 1: *Пошта знаходзіцца там.* Такія накладанні могуць быць шматступеннымі. У сумежных парах рэакцыі (другія часткі) падзяляюцца на прымальныя і непрымальныя. Напрыклад, прымальнай рэакцыяй на запрашэнне выступае прыняцце запрашэння. Непрымальныя рэакцыі – такія, як адхіленне запрашэння, – характарызуюцца тым, што перад імі звычайна ёсць паўза-затрымка, а самі яны больш працяглыя і ўключаюць прэамбулу і матывіроўку.

Яшчэ адна з’ява, падрабязна прааналізаваная ў працах па праблемах аналізу побытавага дыялога, – удакладненні (repairs), г.зн. рэплікі, якія карэктуюць тое, што раней выказаў моўца або яго адрасат. Значная ўвага надаецца глабальнай арганізацыі (макразструктуры) дыялогаў, невербальным і невакальным дзеянням (рытму, смеху, жэстам, фіксацыі позірку на адрасаце).

Да падыходаў, прапанаваных аналізам побытавага дыялога, вельмі блізкія тэзісы так званай “школы моўнага існавання”, якая склалася ў Японіі ў 1940–1950-я гг. пад уплывам ідэй М. Такіэда. Яго паслядоўнікамі быў назапашаны грунтоўны эмпірычны матэрыял, аднак істотнага ўплыву на развіццё лінгвістычнай навукі за межамі Японіі “школа моўнага існавання” не зрабіла.

Некаторыя навукоўцы, перадусім амерыканскі лінгвіст С. Томпсан і яе вучні, спрабавалі прымяняць метады аналізу побытавага дыялога ва ўласна лінгвістычных даследаваннях. У гэтых працах даследаваліся ў дыскурсіўнай перспектыве такія традыцыйныя праблемы граматыкі, як катэгорыі прыметніка, залежныя прэдыкацыі, прэдыкатныя імёны. У кнізе С. Форд *Граматыка ва ўзаемадзеянні* (1993) даследуюцца прынцыпы выкарыстання даданых акалічнасных сказаў у неафіцыйнай размове. Форд супрацьпастаўляе размяшчэнне даданых перад галоўным сказам і пасля яго, прычым у апошнім выпадку адрозніваецца непарарывістая і завяршальная інтанацыя ў галоўным сказе. Прымаючы пад увагу метадалогію аналізу побытавага дыялога, Форд тлумачыць функцыянальныя адрозненні паміж гэтымі трыма тыпамі. Напрыклад, прэпазітыўныя залежныя сказы выконваюць функцыю структуравання дыскурсу, а постпазітыўныя маюць больш вузкую сферу дзеяння, пашыраную на галоўны сказ. Форд таксама прапануе тлумачэнні для нераўнамернага размеркавання семантычна розных даданых па пазіцыях адносна галоўнага сказа. Так, даданыя сказы прычыны ніколі не бываюць у прэпазіцыі, а даданыя ўмовы знаходзяцца ў прэпазіцыі ў пераважнай большасці выпадкаў.

Даследаванне інфармацыйнай плыні. Такая назва звязана з працамі амерыканскага лінгвіста У. Чэйфа. Яшчэ ў 1976 г. Чэйф апублікаваў артыкул аб катэгорыях дзейніка, азначэння, тэмы / топіка і інш., у якім гэтыя паняцці былі пераасэнсаваныя ў кагнітыўных тэрмінах, у сувязі са структурамі чалавечай свядомасці і памяці. У калектыўнай манаграфіі *Апавяданні пра грушы. Кагнітыўныя, культурныя і моўныя аспекты стварэння апавядання* (1980) апісвалася праведзенае пад кіраўніцтвам Чэйфа даследаванне, у якім у метадалогію тэарэтычнай лінгвістыкі былі ўключаны элементы псіхалагічных эксперыментаў. Аўтары дэманстравалі загадзя падрыхтаваны невялікі фільм (пра хлопчыка, які збірае грушы), а затым запісвалі і транскрыбіравалі іх пераказы гэтага фільма. Эксперымент вар’іраваўся з рознаўзроставымі аўдыторыямі, з носьбітамі розных моў і з рознымі часавымі інтэрваламі паміж праглядам фільма і запісам пераказу. Аналіз разнастайных атрыманых матэрыялаў дазволіў прыйсці да мноства цікавых высноў аб дыскурсіўных працэсах, у прыватнасці аб дынаміцы свядомасці моўцы ў часе, аб моўных карэлятах рухомах “жартаў свядомасці”, аб культурных адрозненнях паміж носьбітамі розных моў адносна выбару рэлевантнай інфармацыі і пабудовы дыскурсу, аб кагнітыўных матывацыях сінтаксічных выбараў – такіх, як выкарыстанне займеннікаў, іменных груп, выбар дзейніка. Апошняя па часе кніга Чэйфа *Дыскурс, свядомасць і час. Бягучы і неістотны свядомы вопыт у маўленні і пісьме* падсумоўвае вынікі папярэдніх даследаванняў. Гэта праца Чэйфа грунтуецца на вялікім эмпірычным матэрыяле – корпусе размоўнай англійскай мовы.

Цэнтральны феномен, які кантралюе выкарыстанне мовы, – гэта, паводле Чэйфа, свядомасць (англ. *consciousness*; іншыя даследчыкі для абазначэння гэтага ж феномена прапануюць тэхнічныя тэрміны: апэратыўная або актыўная памяць, цэнтральны працэсар, буфер інфармацыі і інш.). Свядомасць, згодна з канцэпцыяй Чэйфа, кожны раз фіксуецца на якім-небудзь фрагменце свету, і гэты фокус з’яўляецца заўсёды рухомым. Увага свядомасці на пэўнай інфармацыі сведчыць, што дадзеная інфармацыя актывуецца. Чэйф прытрымліваецца трохкампанентнай класіфікацыі станаў актывацыі: актыўная інфармацыя, прамежкавая і інактыўная. Прамежкавай лічыцца інфармацыя, якая нядаўна выйшла з актыўнага стану або нейкім чынам звязана з інфармацыяй, якая з’яўляецца актыўнай цяпер. На базе гэтых паняццяў вызначаецца трыяда “вядомае – даступнае – новае”. Гэта трохчленнае супрацьпастаўленне мае мноства адбіткаў у мове. Так, рэферэнты, якія маюць статус “вядомае”, звычайна пазначаюцца слабаакцэнтаванымі займеннікамі або нулем, а статус “даступнае” або “новае” – поўнымі іменнымі групамі, на якія прыпадае лагічны націск.

Фундаментальныя эмпірычныя назіранні Чэйфа заключаюцца ў тым, што вусны дыскурс ствараецца не так, як раўнамерная хваля, а штуршкамі, квантамі. Гэтыя кванты, якія часцей за ўсё можна суаднесці па аб’ёму з адной прэдыкацыяй, традыцыйна называюцца інтанацыйнымі адзінкамі (IA).

Кожная ІА адлюстроўвае бягучы фокус свядомасці, а паўзы або іншыя прасадычныя межы паміж ІА адпавядаюць пераходам свядомасці моўцы ад аднаго фокуса да другога. Сярэдняя даўжыня ІА для англійскай мовы – 4 словы. Зыходная ІА, якая супадае з клаўзай, вербалізуе такім чынам падзею або стан. Побач з зыходнымі ІА даволі часта сустракаюцца і маргінальныя віды ІА – незавершаныя, памылковыя пачаткі фразы, накладанні маўлення некалькіх камунікантаў і г.д.

Праца Чэйфа змяшчае некалькі гіпотэз, якія дазваляюць па-новаму разгледзець структуру дыскурсу. Па-першае, Чэйф сфармуляваў абмежаванне “адзін элемент новай інфармацыі ў ІА”, згодна з якім у ІА звычайна ёсць не больш і не менш, як адзін новы рэферэнт або адна падзея. Кагнітыўная прычына такога абмежавання – немагчымасць актывацыі (пераводу з інактыўнага стану ў актыўны) больш за аднаго элемента інфармацыі ў межах аднаго фокуса свядомасці. Такое абагульненне можа прэтэндаваць на статус аднаго з найбольш істотных вынікаў, атрыманых у дыскурсіўным аналізе. Яшчэ адно цікавае абагульненне, сфармуляванае Чэйфам, закранае пытанне аб тым, які рэферэнт выбіраецца моўцам у якасці дзейніка. Чэйф лічыць, што такім рэферэнтам выступае так званая “лёгкая” інфармацыя, якая аб’ядноўвае вядомае (81% выпадкаў у выкарыстанай тэкставай выбарцы), даступнае (16% выпадкаў) і неістотнае новае (3% выпадкаў).

Сярод зыходных паняццяў канцэпцыі Чэйфа адсутнічае паняцце сказа. У межах вуснага дыскурсу – асноўнай формы выкарыстання мовы – статус гэтага паняцця не з’яўляецца верагодным. Сказ традыцыйна лічыцца базісным феноменам толькі з прычыны гіпертрафаванай ролі пісьмовай формы мовы ў лінгвістыцы. У вусным маўленні несумненнымі з’яўляюцца толькі такія складнікі, як дыкурс і ІА, а сказ – гэта прамежкавы ўзровень. Чэйф выказаў думку, што сказ – гэта, з кагнітыўных пазіцый, “суперфокус свядомасці”, г.зн. аб’ём інфармацыі, які пераўзыходзіць звычайны фокус свядомасці (апошні, нагадаем, адпавядае адной ІА) – максімальны аб’ём інфармацыі, прыдатны для адначасовага ўтрымання ў свядомасці чалавека, і не здольны змяшчаць больш за адну новую ідэю. Суперфокусы свядомасці і сказа ўзніклі ў выніку эвалюцыйнага развіцця мысленчых здольнасцей чалавека (у адрозненне ад звычайнага фокуса свядомасці, зададзенага нейрапсіхалагічнымі ўласцівасцямі чалавечага мозга). У працэсе генеравання дыскурсу чалавек у думках праглядае, сканіруе бягучы суперфокус і разбівае яго на асобныя фокусы, суразмерныя з аб’ёмам свядомасці. Характэрная інтанацыя канца сказа назіраецца тады, калі заканчваецца працэс такога сканіравання.

Яшчэ адзін важны элемент у канцэпцыі Чэйфа – паняцце ‘топіка’. Топік паводле Чэйфа (ёсць і іншыя тлумачэнні), – гэта комплекс узаемазвязаных ідэй (рэферэнтаў, падзей, станаў), якія знаходзяцца ў прамежкавай свядомасці. Іншымі словамі, да топіка дыскурсу мае дачыненне ўсё тое, пра

што гаворыцца ў пэўным дыскурсе, але не ўсе элементы топіка з’яўляюцца актыўнымі ў кожны момант дыскурсу. Такі падхыд да паняцця топіка дазваляе растлумачыць феномен цэласнасці дыскурсу. Чэйф разглядае некалькі праэдур развіцця топіка – пераважна, дыялагічную і наратыўную, а таксама ўсечаныя і другасныя топікі. На моўным узроўні топікі прадвызначаюць фрагменты дыскурсу, значна большыя аб’ёмам за ІА, – а менавіта эпізоды. Сказы ж з’яўляюцца прамежкавымі складнікамі паміж гэтымі двума ўзроўнямі.

Кагнітыўная функцыянальная граматыка. З’явы інфармацыйнай плыні даследуюцца таксама ў працах амерыканскага кагнітыўнага лінгвіста Р. Томліна. Томлін вывучае класічныя “інфармацыйныя” катэгорыі, перадусім тэму (топiк) і вядомае/новае. Ён прапануе радыкальна пераасэнсаванне гэтых тэрэтычна не зусім зразумелых паняцці ў кагнітыўных тэрмінах, звяртаючы ўвагу на факты, незалежна зафіксаваныя ў кагнітыўнай псіхалогіі. Напрыклад, Томлін прапануе замяніць паняцці тэмы (топiка) на ‘фокусную ўвагу’, а паняцце вядомага на ‘актываванае ў памяці’ (згодна з гіпотэзай Чэйфа). Пры эксперыментальным маніпуляванні станамі ўвагі і памяці моўцы, можна праверыць, якім чынам кагнітыўныя характарыстыкі рэалізуюцца ў граматычнай структуры. У адной з прац Томлін дэталёва апісвае вытанчаную эксперыментальную методыку, якая была створана для выяснення кагнітыўных падстаў граматычных выбараў, якія робіць моўца. Томлін стварыў мультфільм, які складаецца з серыі эпизодаў, у кожным з якіх дзве рыбы плывуць насустрач адна другой, а потым адна з іх знішчае другую. Удзельнікі эксперымента, якія апісваюць (на англійскай і некаторых іншых мовах) акт знішчэння ў рэжыме рэальнага часу, паслядоўна трактуюць рыбу, на якую эксперыментатар звяртае іх увагу, як дзейнік выкарыстанага імі сказа, прычым залог адпаведнага прэдыката робіцца актыўным або пасіўным у залежнасці ад таго, была гэта рыба агенсам або пацыенсам у акце знішчэння. У другой працы апісваецца эксперыментальнае маніпуляванне актыўнай памяццю моўцы, які будзе дыкурс на кітайскай мове. Рэфэрэнты, якія ўдзельнікі эксперымента лічыць актываванымі для адрасата, кадзіруюцца займеннікавымі іменнымі групамі, а тыя, што не актывуюцца, – поўнымі іменнымі групамі. У серыі апошніх прац Томлін заявіў пра больш шырокую даследчыцкую праграму, якую ён называе ‘кагнітыўнай функцыянальнай граматыкай’. Яе кампаненты – мадэль прэзентацыі падзей і іх праекцыі на моўную структуру, мадэль кагнітыўнай сістэмы моўцы і метадалогія эксперыментальнай верыфікацыі каўзальных сувязей паміж кагнітыўнымі і моўнымі з’явамі.

Метады, выкарыстаныя рознымі школамі дыскурсіўнага аналізу, вельмі разнастайныя. Напрыклад, аналіз побытавага дыялога і працы Чэйфа грунтуюцца на натуральным дыскурсіўным матэрыяле. Пры гэтым у аналізе побытавага дыялога абагульненні атрымліваюцца шляхам выяўлення паўтаральных, дамінантных мадэлей, а Чэйф аддае перавагу метаду

інтраспекцыі. У працах Томліна эмпірычны матэрыял складаюць не натуральныя, а эксперыментальныя дадзеныя, але апрацоўка матэрыялу ўключае стандартнае для кагнітыўнай псіхалогіі выкарыстанне статыстычных тэстаў. Асобнае кола метадалагічных пытанняў звязана з транскрыбіраваннем вуснага дыскурсу. Любая спроба аб'ектыўнай пісьмовай фіксацыі (транскрыбіравання) вуснага маўлення прымушае вырашаць мноства складаных інтэрпрэтацыйных і тэхнічных праблем, невядомых лінгвістам, якія вывучаюць выключна пісьмовыя тэксты. Спецыялісты па дыскурсу даўно зразумелі, што пры фіксацыі вуснага маўлення істотнымі з'яўляюцца не толькі словы, але і мноства іншых акалічнасцей – паўзы, прасодыя, накладанне рэплік і г.д. Без гэтых дэталей асэнсаваны аналіз вуснага дыскурсу будзе павярхоўным, але распрацоўка паслядоўных метадаў транскрыпцыі і выбар аптымальнага ўзроўню дэталізацыі з'яўляюцца надзвычай складанымі праблемамі. Таму сёння прынцыпы транскрыбіравання вуснага дыскурсу – прадмет ці не цэлага навуковага кірунку (працы групы А.А. Земскай, Дж. Дзюбуа, Дж. Гамперса і інш.). Яшчэ адна важная метадалагічная інавацыя апошніх гадоў – усё больш актыўнае выкарыстанне корпусаў тэкстаў у дыкурсійным аналізе. Існуе даволі шмат камп'ютэрных корпусаў, якія налічваюць мільёны словаўжыванняў, што могуць прымяняцца для праверкі прапанаваных гіпотэз. Большасць гэтых корпусаў звязана з англійскай мовай, але ёсць корпусы і па сучаснай беларускай мове.

Пачынаючы з 1970-х гг. і асабліва ў 1980–1990-я гг. даследаванні дыскурсу зрабіліся актуальнай сферай камп'ютэрнай лінгвістыкі. Вядомымі спецыялістамі ў гэтай галіне з'яўляюцца Б. Грос, К. Сайднер, Дж. Хіршберг, Дж. Хобс, Э. Хові, Д. Румелхарт, К. Мак'юін і інш. Некаторыя важныя ідэі дыкурсійнага аналізу былі сфармуляваны ў камп'ютэрнай лінгвістыцы раней, чым у тэарэтычнай. Так, яшчэ ў сярэдзіне 1970-х гг. Б. Грос прапанавала паняцце факусіравання, якое пазней паўплывала на кагнітыўныя даследаванні ў галіне рэфэрэнцыі. З канца 1970-х гг. вывучэнне дыкурсійных працэсаў вялося таксама ў некаторых беларускіх і расійскіх навуковых цэнтрах, якія займаліся праблемамі штучнага інтэлекту і аўтаматычнай апрацоўкі натуральнай мовы.

Фармальна лінгвістыка ў цэлым не вельмі актыўна цікавіцца праблемамі дыскурсу. Часткова гэта звязана з аб'ектыўнымі цяжкасцямі фармалізацыі дыкурсійных працэсаў, часткова з пастулатам Н. Хомскага аб цэнтральнасці сінтаксісу. Аднак некаторыя фармальныя лінгвісты спрабуюць увесці элементы дыкурсійных паняццяў у арсенал генератыўнай граматыкі (пытанні рэфэрэнцыі і тэма-рэматычнай структуры). У фармальнай семантыцы ёсць некалькі напрамкаў, якія называюць дыкурс сферай сваёй цікавасці. Напрыклад, гэта мае дачыненне да тэорыі рэпрэзентацыі дыскурсу ў працах нямецкага логіка Х. Кампа, які даследуе перадусім моўную квантыфікацыю і часавыя катэгорыі.

Сёння дыскурсіўны аналіз інстытуцыяналізаваўся як асобны (хоць і міждысціплінарны) навуковы напрамак. Выдаюцца спецыялізаваныя часопісы, прысвечаныя аналізу дыскурсу – “Text” і “Discourse Processes”. Найбольш вядомыя цэнтры дыскурсіўных даследаванняў знаходзяцца ў ЗША – гэта універсітэт Каліфорніі ў Санта-Барбары (дзе працуюць У. Чэйф, С. Томпсан, М. Мітун, Дж. Дзюбуа, П. Клэнсі, С. Камінг і інш.), універсітэт Каліфорніі ў Лос-Анджэлесе (Э. Шеглаф, адзін з заснавальнікаў аналізу побытавага дыялога), універсітэт Арэгона ў Юджыне (Т. Гівэн, Р. Томлін, Д. Пэйн, Т. Пэйн), Джорджтаўнскі універсітэт (даўні цэнтр сацыялінгвістычных даследаванняў, сярод супрацоўнікаў якога – Д. Шыфрэйн). У Еўропе варта назваць Амстэрдамскі універсітэт, дзе працуе класік дыскурсіўнага аналізу Т. ван Дэйк.

Арутюнова Н.Д. Дыскурс. – Лінгвістычны энцыклапедычны слоўарь. М., 1990.

Баранов А.Н., Плуноян В.А., Рахіліна Е.В., Кодзасов С.В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. М., 1993.

Ван Дейк Т.А. Язык, познание, коммуникация. М., 1989.

Дискурсивные слова русского языка. Под ред. К. Киселевой и Д. Пайара. М., 1998.

Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь. М., 1981.

Ильин И.П. Словарь терминов французского структурализма. – В сб.: Структурализм: «за» и «против». М., 1975.

Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. М., 1999.

Кибрик А.А., Плуноян В.А. Функционализм. – В сб.: Фундаментальные направления современной американской лингвистики. Под ред. А.А. Кибрика, И.М. Кобозевой и И.А. Секериной. М., 1997.

Откупщикова М.И. Синтаксис связного текста. Л., 1982.

Фуко М. Археология знания. Киев, 1996.